

Almanach 2024/2025

CONCILIUM CIVITAS ;

Paweł Bukowski · Jakub Szymczak · Londyn · Polskie nierówności w XXI wieku
Ladislau Dowbor · São Paulo · Społeczeństwo wobec rewolucji cyfrowej...
Małgorzata Fidelis · Chicago · Krótka historia praw reprodukcyjnych w Polsce...
Agnieszka Golec de Zavala · Londyn · Nieczuli burtownicy...
Irena Grudzińska-Gross · Princeton · Życie z obcym akcentem
Krzysztof Jasiewicz · Lexington · Polaryzacja asymetryczna. Komunikat z badań
Beata Javorcik · Londyn · Wielka fragmentacja
Ireneusz Paweł Karolewski · Lipsk · Viktoria Kaina · Hagen · Czy Rosja...
Elżbieta Korolczuk · Sztokholm · Jak państwo przejmuje kontrolę nad społeczeństwem...
Michał Kosiniński · Stanford · Czy duże modele językowe zastąpią języki ludzkie...
Małgorzata Kozak · Utrecht · Na skrzyżowaniu ochrony uczciwej konkurencji i...
Martin Krygier · Sydney · Temperowanie władzy...
Michał Krzyżanowski · Uppsala · Natalia Krzyżanowska · Örebro · Odwracanie znaczeń...
Elżbieta Matyńska · Nowy Jork · Kończąca demokracja? Refleksje o infrastrukturze nadziei
M. Mazurek, K. Lebow, J. Wawrzyniak · Nowy Jork, Oksford, W-wa · Jak pisać globalnie...
Georges Mink · Paryż · „Polskość” w kontekście europejskim
Barbara A. Misztal · Leicester · Między widzialnością a niewidzialnością...
Wojciech Paczos · Cardiff · Gospodarca odbudowa po pandemii Covid-19
Jan Pakulski · Hobart · Polityczny rozkład elity rządzącej w Polsce w latach 2015–2023
Brian Porter-Szűcs · Ann Arbor · Sprzeżności Solidarności
Anita Jean Prazmowska · Londyn · Polska w Angoli
Adam Przeworski · Nowy Jork · Obrona demokracji
Wojciech Sadurski · Sydney · Polska po PiS-ie: Herkules czy Syzyf?
Jan Toporowski · Londyn · Polskie spożycie retrospektywne na Polityczne aspekty...
Nina Witoszek · Oslo · Kultura jako Park Jurajski
Dariusz Wójcik · Singapur · Jarosław Bełdowski · Warszawa · Warszawa jako...
Ania Zalewska · Bath · „Miałeś, chramie, złoty róg...”
Jan Zielenka · Wenecja i Oksford · Dlaczego politycy nie dotrzymują obietnic?

Concilium Civitas

Pracujemy na różnych uczelniach daleko od Polski, ale bliskie są nam polskie sprawy.

Część z nas urodziła się i wykształciła w Polsce. Część inaczej weszła do kręgu polskich spraw.

Część z nas wprost zajmuje się polskimi sprawami naukowo. Część interesuje się nimi na marginesie pracy akademickiej.

Łączy nas poczucie, że jako badacze procesów społecznych – ekonomicznych, politycznych, historycznych – uczestniczący w międzynarodowych akademickich debatach o sprawach publicznych, powinniśmy aktywnie i bezinteresownie oferować Polsce swoją wiedzę. Temu ma służyć tworzone przez nas Concilium Civitas – nieformalne ciało, które inicjujemy w duchu tradycyjnej społecznej odpowiedzialności polskiej inteligencji.

Wielu wybitnych badaczy uważa, że po latach względnej stabilizacji świat – w tym kraje demokratycznego Zachodu, do których należy Polska – znalazł się na niebezpiecznym zakręcie. Wszyscy możemy wyjść z niego wzmocnieni. Ale można też oczekiwać pogłębiania się napięć, kryzysów i konfliktów mogących przynajmniej niektóre społeczeństwa narazić na niepowetowane straty. (...)

W obliczu tych wyzwań sytuacja Polski jest szczególna. Mamy nadzieję, że wspólnie uda nam się wnieść istotną wartość do polskiej debaty publicznej, by tym sposobem pomóc Polsce w bezpiecznym pokonaniu groźnego historycznego zakrętu. (...)

Almanach 2024/2025

CONCILIVM CIVITAS ;

Almanach 2024/2025

CONCILIUM civitas;

Redaktor

Jacek Żakowski

Fundacja Collegium Civitas

Warszawa 2024

REDAKTOR ALMANACHU	Jacek Żakowski
REDAKCJA TEKSTÓW I KOREKTA	Małgorzata Żakowska
KOORDYNACJA PRODUKCJI	Karolina Opolska
TŁUMACZENIA	Karolina Opolska Małgorzata Żakowska
OKŁADKA, PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD	Marta Duda (Dobry Skład)

Fundacja Collegium Civitas
Warszawa 2024
Wydanie I

ISBN 978-83-954712-9-2

Publikacja dostępna na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

ORGANIZACJA PRAC CONCILIIUM CIVITAS

Jacek Żakowski
Karolina Opolska (produkcja i organizacja)
Włodek Ciejka (transmisje na zoom)
Studenci Collegium Civitas, działający w Ambasadzie Concilium:
Michał Tomasiak, Jędrzej Dutka, Krzysztof Tyczyński, Anna Daszewska,
Jakub Zawirski, Kajetan Adamski, Zuzanna Rubach, Emilia Błażewicz,
Natalia Wyřbek, Szymon Szpalerski, Jacek Stankiewicz, Łukasz Buczek,
Rafał Janczuk, Justina Popova, Konrad Czarnecki

SPIS TREŚCI

- 7 — Jacek Żakowski — Wstęp
- 11 — Paweł Bukowski — Polskie nierówności w XXI wieku
Jakub Szymczak
- 43 — Ladislau Dowbor — Społeczeństwo wobec rewolucji cyfrowej:
kolejny sposób produkcji
- 71 — Małgorzata Fidelis — Krótka historia praw reprodukcyjnych
w Polsce: od destalinizacji do demokracji
- 83 — Agnieszka Golec de Zavala — Nieczuli buntownicy: narcyzm narodowy,
autorytaryzm i potrzeba destrukcji
- 95 — Irena Grudzińska-Gross — Życie z obcym akcentem
- 103 — Krzysztof Jasiewicz — Polaryzacja asymetryczna.
Komunikat z badań
- 117 — Beata Javorcik — Wielka fragmentacja
- 123 — Ireneusz Paweł Karolewski — Czy Rosja jest obecnie kryminokracją?
Viktoria Kaina
- 129 — Elżbieta Korolczuk — Jak państwo przejmuje kontrolę nad
społeczeństwem obywatelskim:
przypadek Polski
- 139 — Michał Kosiński — Czy duże modele językowe zastąpią języki
ludzkie jako główną formę komunikacji?
- 145 — Małgorzata Kozak — Na skrzyżowaniu ochrony uczciwej
konkurencji i prawa do informacji –
nowe europejskie regulacje gospodarki
platform cyfrowych
- 161 — Martin Krygier — Temperowanie władzy. Jak myśleć,
a jak nie myśleć, o praworządności
- 213 — Michał Krzyżanowski — Odwracanie znaczeń w wyobraźni
Natalia Krzyżanowska
nieliberalnej: analiza dyskursywno-
-konceptualna

- 235 — Elżbieta Matynia — Kończówka demokracji?
Refleksje o infrastrukturze nadziei
- 249 — Małgorzata Mazurek — Jak pisać globalne historie „skądinąd”
Katarzyna Lebow w XX wieku: przypadek nauk społecznych
Joanna Wawrzyniak w Europie Wschodniej
- 261 — Georges Mink — „Polskość” w kontekście europejskim
- 275 — Barbara A. Misztal — Między widzialnością a niewidzialnością.
Nowa niepokojąca dynamika relacji
- 295 — Wojciech Paczos — Gospodarcza odbudowa po pandemii
Covid-19
- 313 — Jan Pakulski — Polityczny rozkład elity rządzącej w Polsce
w latach 2015–2023
- 337 — Brian Porter-Szűcs — Sprzeczności Solidarności
- 357 — Anita Jean Prażmowska — Polska w Angoli
- 375 — Adam Przeworski — Obrona demokracji
- 387 — Wojciech Sadurski — Polska po PiS-ie: Herkules czy Syzyf?
- 411 — Jan Toporowski — Polskie spojrzenie retrospektywne na
Polityczne aspekty pełnego zatrudnienia
Kaleckiego
- 427 — Nina Witoszek — Kultura jako Park Jurajski
- 441 — Dariusz Wójcik — Warszawa jako międzynarodowe
Jarosław Bełdowski centrum finansowe
- 453 — Ania Zalewska — „Miałeś, chamie, złoty róg...”
- 471 — Jan Zielonka — Dlaczego politycy nie dotrzymują obietnic?
- 485 — Bibliografia
- 508 — Manifest Concilium Civitas
- 510 — Członkowie Concilium Civitas

Odwracanie znaczeń w wyobraźni nieoliberalnej: analiza dyskursywno- -konceptualna

Michał Krzyżanowski
Medioznawca, Uppsala

Natalia Krzyżanowska
Socjolożka, Örebro

Michał Krzyżanowski

Profesor Uniwersytetu w Uppsali (Szwecja) oraz Uniwersytetu w Liverpoolu (Wlk. Brytania), gdzie kieruje zespołami badawczymi zajmującymi się dynamiką mediów i komunikacji w kontekście zmian społecznych i politycznych. Visiting Profesor na Uniwersytecie w Sztokholmie (Szwecja) i na Shanghai Jiao-Tong University (Chiny).

Natalia Krzyżanowska

Profesor uczelniana w Instytucie Socjologii i Szkole Nauk Humanistycznych, Społecznych i Edukacji na Uniwersytecie w Örebro (Szwecja). Specjalizuje się w badaniach nad dyskursem publicznym i praktyką społeczną w kontekście polityki pamięci oraz polityki równości płci.

Badania przedstawione w tym artykule zostały sfinansowane przez Szwedzką Radę ds. Badań Naukowych (Vetenskapsrådet) w ramach grantu „Imigracja i normalizacja rasizmu: przesunięcia i zmiany dyskursywne w szwedzkiej polityce i mediach 2010–22” (PI Michał Krzyżanowski, Uniwersytet w Uppsali, numer grantu 2019–03354).

Abstrakt

Niniejszy artykuł zwraca uwagę na coraz bardziej powszechny proces tzw. odwracania znaczeń (*conceptual flipsiding*), który rozumiemy jako strategiczne odwracanie rozumienia pojęć fundamentalnych dla liberalnej demokracji – a zwłaszcza jej kluczowych wartości, takich jak np. „wolność”, „równość”, czy „tolerancja” – na użytek wyraźnie nieoliberalnych celów. Postrzegając ten proces jako integralną część szerszej normalizacji nieoliberalnej wyobraźni (*illiberal imagination*) poprzez strategiczne dyskursy i praktyki w polityce i poza nią, uważamy, że odwracanie znaczeń umożliwia nie tylko rekontekstualizację, ale także normalizację głęboko nieoliberalnego rozumienia państwa, społeczeństwa i wspólnoty. Obserwując coraz częstsza redefinicję kluczowych pojęć społecznych w wielu kontekstach liberalno-demokratycznych, ze zwiększoną obecnością skrajnej prawicy i jej sojuszników w polityce, mediach i/lub tzw. nieobywatelskim społeczeństwie (*uncivil society*), formułujemy w artykule argumenty na rzecz teoretycznego i analitycznego podejścia do strategicznego odwracania znaczeń w celu ukazania jego istotności w szeroko aktualnie rozpowszechnionej, nieoliberalnej płynności konceptualnej i dyskursywnej w sferze publicznej. Artykuł podkreśla, że analizując dyskursywno-konceptualną logikę stojącą za dynamiką odwracania znaczeń, można zdekonstruować procesy wypełniania kluczowych pojęć społecznych i politycznych liberalnej demokracji oraz dyskursów nowymi, często głęboko nieoliberalnymi znaczeniami.

Wstęp

Chociaż obecność partii skrajnie prawicowych w rządach jest powszechnie kojarzona z głęboką instytucjonalizacją szeroko pojętej polityki nieoliberalnej, można wskazać sytuacje, w których, nawet gdy skrajna prawica zostanie odsunięta od władzy, wykorzenienie jej społeczno-politycznej nieoliberalnej logiki jest bardzo złożonym, czasochłonnym procesem, który opiera się na różnorodnych przepisach, procedurach i instytucjach publicznych¹. Jednocześnie wydaje się, że choć w takich przypadkach skrajna prawica przestaje inicjować czy aktywnie forsować procesy „podważania tkanki instytucjonalnej

¹ Martin Krygier, Adam Czarnota & Wojciech Sadurski, red., 2022.

liberalnej demokracji”², to o wiele trudniejsze i bardziej złożone jest dekonstruowanie szerszego „nieoliberalizmu jako kultury”³. Wymaga ono stopniowej zmiany szerszego dyskursu publicznego i codziennego na taki, który mógłby pozwolić na przywrócenie logiki demokracji liberalnej nie tylko w obszarze polityki, ale także w szerszym czy nawet „codziennym” kontekście społeczno-kulturowym.

² Wojciech Sadurski, 2022.

³ Jan Kubik, 2024.

⁴ Michał Krzyżanowski & Natalia Krzyżanowska, 2022: 805–818.

⁵ Pontus Odmalm & Eve Hepburn, red., 2017; Aurelien Mondon & Aaron Z. Winter, 2020.

⁶ Michał Krzyżanowski, 2020: 431–448; Ruth Wodak, 2021.

⁷ Michał Krzyżanowski, 2018: 76–96, 2020: 503–527.

⁸ Ewa Polak, 2018: 25–38.

⁹ Antoine Meillet, 1912: 384–400.

¹⁰ George Orwell, 1949.

Szczególne wyzwania – w istocie oczywiste w obu przedstawionych wyżej procesach – wydają się stawiać tu ogólnospołeczne implikacje tego, co jest sednem procesu odwracania znaczeń: strategicznego przedefiniowania pojęć tradycyjnie związanych z demokracją liberalną i/lub z jej kluczowymi wartościami, takimi jak „wolność”, „równość”, „tolerancja” itp., dla wyraźnie nieoliberalnych celów⁴. Odwracanie znaczeń, coraz częściej obserwowane we współczesnych dyskursach nieoliberalnych, powinno być postrzegane nie tylko jako element polityczno-instytucjonalnego, bardziej lub mniej stałego „włączenia skrajnej prawicy do głównego nurtu” (*mainstreaming of the far-right*)⁵, ale przede wszystkim jako część szerszego i bardziej kompleksowego procesu tzw. normalizacji nieoliberalnych dyskursów i praktyk⁶. Należy ów proces umiejscowić zwłaszcza w kontekście często rozciągniętych w czasie i stopniowych „przesunięć dyskursywnych” (*discursive shifts*)⁷ zachodzących zarówno w publicznych, jak i codziennych kontekstach praktyk i komunikacji społecznej.

Twierdzimy zatem, że w wyniku odwracania znaczeń niegdyś powszechnie akceptowane znaczenia kluczowych pojęć społeczno-politycznych mogą zostać nie tylko stopniowo „wypłukane”⁸ lub „wybielone semantycznie”⁹, ale wręcz strategicznie zastąpione nowymi, nieoliberalnymi znaczeniami. Prowadzi to często do wzrostu niepewności co do tego, czy dotychczasowe (w większości przypadków liberalno-demokratyczne), czy obecne – strategicznie modyfikowane i konsekwentnie upowszechniane (w większości przypadków nieoliberalne) – rozumienie niektórych kluczowych pojęć życia publicznego należy uznać za słuszne lub uprawnione. W rezultacie prowadzi to często do utrwalania Orwellovskiego pojęciowego „dwójmyślenia” (*doublethink*)¹⁰ w sferze publicznej, co skutkuje co najmniej dwoistością – jeśli nie wręcz mnogością – rozumień i przeinaczeń wielu społecznie fundamentalnych idei. Niepewność, zmienność i rozmycie

11

David Ost, 2024.

znaczeń owych idei – oczywiste w przypadku tak kluczowych koncepcji, jak np. „praworządność” – ma także ogromne znaczenie w domenie instytucjonalnej, gdzie owa dwoistość/mnogość często utrudnia ewentualne przywracanie liberalno-demokratycznego rozumienia znaczeń raz znormalizowanych jako idee nieliberalne (patrz np. Polska po porażce wyborczej prawicowego Prawa i Sprawiedliwości jesienią 2023 roku)¹¹.

12

Victor Klemperer, 2006; Roger Fowler, Bob Hodge, Gunther Kress & Tony Trew, 1979; Willibald Steinmetz, red., 2012.

Z pewnością ogólny proces strategicznego odwracania znaczeń kluczowych koncepcji społecznych i politycznych, na który zwracamy uwagę, nie jest niczym nowym. Bywał on stałym elementem dyskursu publicznego, a zwłaszcza politycznego, w szczególności w reżimach autorytarnych, czy państwach kierowanych przez ruchy nacjonalistyczne i populistyczne, w których odwracanie znaczeń wielokrotnie służyło manipulacji i dezinformacji w ramach autorytarnej legitymizacji mechanizmów i instytucji przemocy i kontroli społecznej¹². Proces ten uwidaczniał się szczególnie w różnorodnych okresach widzianych jako „kryzysowe”¹³, nierzadko w postaci wysuwania na pierwszy plan i/lub promowania ideologicznego radykalnych lub wręcz wykluczających się (*exclusionary*) wizji polityki i społeczeństwa. W takim scenariuszu, strategię polegającą między innymi na „odwróceniu ról «ofiary» i «sprawcy»” (*victim-pepetrator reversal*)¹⁴, lub populistyczna strategia „wkalkulowanej ambiwalencji” (*calculated ambivalence*)¹⁵, znajdowały się wśród częstych sposobów redefiniowania pojęć w służbie ideologicznej obrony natywizmu, radykalizmu, kolonializmu, rasizmu i innych dalece nieliberalnych ideologii społecznych.

13

Reinhart Koselleck, 2006: 357–400; Michał Krzyżanowski, Anna Triandafyllidou & Ruth Wodak, 2009: 1–12; Michał Krzyżanowski, Ruth Wodak, Hannah Bradby, Mattias Gardell, Aristotle Kallis, Natalia Krzyżanowska, Cas Mudde & Jens Rydgren, 2023: 415–437; Hagen Schulz-Forberg, 2013: 40–58, 2022: 679–702.

14

Ruth Wodak, 1996.

15

Ruth Wodak, 2003: 132–148; Jakob Engel & Ruth Wodak, 2014: 73–96; Kurt Sengul, 2021: 593–609.

16

Gabriella Elgenius & Jens Rydgren, 2019: 503–602; Cas Mudde, 2019; Jens Rydgren, 2017: 485–496; Jens Rydgren & Sara van Der Meiden, 2019: 439–455; Ruth Wodak, 2021; Ruth Wodak & Michał Krzyżanowski, eds., 2017.

Nie jest zaskakujące więc, że współczesna skrajna prawica, zyskującą (ponownie) na popularności w XXI wieku¹⁶, okazała się nie tylko szczególnie oddana strategicznemu redefiniowaniu idei liberalno-demokratycznych, tak by służyły wzmocnieniu i legitymizowaniu koncepcji nieliberalnych, ale wręcz uczyniła z tego procesu jedną ze swoich centralnych strategii dyskursywno-politycznych. W tym

przypadku odwracanie pojęć stało się procesem nie tylko inicjowania, ale także rekontekstualizacji i ewentualnej normalizacji systematycznego odwracania znaczeń w dyskursie publicznym¹⁷, zarówno dla celów ewidentnie nieliberalnych, jak i jawnie antydemokratycznych.

¹⁷ Andrzej Rychard, 2023.

Dlatego też, rozumiejąc nieliberalizm jako „wysoce polisemiczny i wielokontekstowy”¹⁸, odwracanie znaczeń omawiamy w niniejszym artykule z punktu widzenia jego kluczowej roli w obecnej, nie-liberalnej płynności pojęciowej i dyskursywnej, która jako taka staje się coraz bardziej uniwersalną praktyką. Artykuł podkreśla także konieczność krytycznego i analitycznego podążania za logiką dyskursywno-konceptualną¹⁹, która pozwala analizować nie tylko rekontekstualizację, ale także głębokie zakotwiczenie procesów redefinicji kluczowych koncepcji społecznych w ich nieliberalnym rozumieniu w wielu kontekstach społecznych. Co więcej, wspierane przez szerszy nieliberalizm, a także jego najczęstsze konteksty artykulacji, tj. politykę skrajnej prawicy i jej sprzymierzeńców w mediach i tzw. społeczeństwie nieobywatelskim, odwracanie znaczeń opiera się na „rekontekstualizacji”²⁰ wielu historycznych idei i argumentów. W rezultacie ich ponownego zastosowania zatem, następuje nierzadko szersza i często uwarunkowana historycznymi tendencjami nie-liberalna kolonizacja pojęć onegdaj powszechnie postrzeganych jako kluczowe dla liberalnej demokracji. Kolonizacja owa oznacza jednak często radykalną redefinicję tych pojęć do tego stopnia, że stają się nawet standardowymi koncepcjami nieliberalnej polityki i ideologii – jak miało to miejsce w ostatnich latach w przypadku np. pojęcia wolności słowa/wypowiedzi²¹.

¹⁸ Marlene Laruelle, 2022: 303.

¹⁹ Michał Krzyżanowski, 2016: 308–321, 2019: 465–490.

²⁰ Basil Bernstein, 1990; Michał Krzyżanowski, 2016.

²¹ Cavan Tittley, 2020.

Paradoksalnie, ideologie, poglądy i znaczenia głęboko sprzeczne z liberalną demokracją – w tym np. rasizm, ekstremizm, neofaszyzm – również podlegały w ostatnich latach redefinicji i normalizacji w podobnym duchu odwracania ich znaczeń. Działo się to często w procesie ich redefinicji pod przykrywką, między innymi, wcześniej odwróconych koncepcji „patriotyzmu”, wspomianej „wolności słowa” itp. W ten sposób osiągnana była ich wykalkulowana akceptacja społeczna – zalegitymizowana poprzez odwrócone znaczenia konceptów liberalno-demokratycznych – która w efekcie służyła akceptowalności antydemokratycznych działań i celów. Jednocześnie jednak nie tylko

22

Sean Phelan, 2023.

23

George Newth &
Alessio Scopelliti, 2023.

poszczególne idee i pojęcia uległy w tym procesie głębokiej zmianie, ale także tzw. etykiety (*labels*) stosowane wobec wielu aktorów społecznych, zwłaszcza tych stających w obronie tradycyjnego, liberalno-demokratycznego rozumienia kluczowych społecznych pojęć. Do grupy tej odnosiły się często zatem takie etykiety, jak: „przebudzeni intelektualiści” (*woke intellectuals*) czy „kultura unieważnienia” (*cancel culture*), używane po to, by w szerszym kontekście tzw. wojen kulturowych (*culture wars*)²² celowo i strategicznie przedstawiać osoby/grupy tak określane jako niekompatybilne z rzekomo coraz bardziej natywistycznym, wykluczającym i zasadniczo dalece nieoliberalnym, nowym „zbiorowym zdrowym rozsądkiem” (*common sense*)²³.

24

Helge Jordheim, 2021;
Hagen Schulz-Forsberg, 2013; Willibald
Steinmetz & Michael
Freeden, 2017: 1–46.

Biorąc pod uwagę przedstawioną wyżej złożoność, należy jednak podejść do społecznych konceptów i znaczeń jako z natury płynnych konstrukcji społecznych, otwartych na możliwe reinterpretacje czy nawet błędne/skrajnie przeciwne interpretacje w różnych kontekstach sfery publicznej²⁴. Jednocześnie, ponieważ ogólny deskryptor terminów „liberalny” lub „liberalizm” może być nie tylko komponentem poglądów liberalno-demokratycznych, ale także przeciwstawnych im ideologii nieoliberalnych (i pokrewnych im koncepcji oraz interpretacji), analizowane tu procesy muszą być postrzegane jako silnie uwarunkowane lokalnie, ale także historycznie. Naszym celem jest zatem zarówno teoretyczna, jak i empiryczna analiza dynamiki koncepcji zawartych w dychotomii liberalno-demokratycznej i nieoliberalnej, przy założeniu, że należy ją postrzegać jako element historycznie uwarunkowanego kontinuum biegnącego pomiędzy przeciwnymi, uniwersalnymi stanowiskami. Czyniąc to, należy pamiętać jednocześnie, iż kontestacja pojęć jest zawsze centralnym czynnikiem ich społecznego funkcjonowania i główną siłą napędową ich redefinicji. W ten sposób należy przyjąć wizję nieoliberalizmu jako „globalnego, ale zależnego od kontekstu ruchu, którego intensywność różni się w różnych krajach [...] oraz charakteryzuje się różnymi kombinacjami ideowymi”²⁵.

25

Marlene Laruelle, 2022:
304.

Opierając się na różnych zawłościach i złożoności nieoliberalnej logiki dyskursu, poniżej skupiamy się analitycznie na dyskursie skrajnie prawicowym jako jednym z kluczowych nośników artykułowania nieoliberalnych idei „obudowanych” w liberalno-demokratyczne hasła

za pomocą logiki odwracania znaczeń. Praktykom dyskursywnym skrajnej prawicy przyglądamy się jednak przy założeniu, że choć dominujący, jest to tylko jeden z wielu kontekstów, w których nieliberalne idee będą wyrażane i negocjowane, często na równi i w powiązaniu z, m.in., dyskursami i kanałami komunikacji „nieliberalnej międzynarodówki intelektualnej”²⁶, nieliberalnego „społeczeństwa nieobywatelskiego” (zarówno online, jak i offline)²⁷ lub poprzez coraz bardziej powszechne nieliberalne media w znaczeniu tzw. *hyperpartisan media*²⁸. Przyjęta tutaj perspektywa opiera się nie tylko na naszych wieloletnich badaniach nad dyskursem nieliberalnym i polityką skrajnej prawicy²⁹, ale także na wcześniejszych analizach dyskursu publicznego z punktu widzenia tego, jak nieliberalna, natywistyczna polityka wykluczenia została ostatnio szerzej znormalizowana poprzez różne społeczne koncepty i strategiczne zmiany oraz wspomniane już tzw. przesunięcia dyskursywne. Jak pokazują badania, takie zmiany były często proponowane przez skrajną prawicę i/lub jej medialnych czy intelektualnych sojuszników³⁰, przyczyniając się jednak bardzo skutecznie do normalizacji nieliberalizmu w szerszej wyobraźni publicznej.

Odwracanie znaczeń w nieliberalnej logice dyskursu

Artykułowanie i komunikowanie ideologii nieliberalnych odbywa się zarówno w obrębie dyskursu publicznego, jak i za jego pośrednictwem. Ten ostatni jest jednocześnie głównym nośnikiem, a także głównym miejscem mediacji, z jednej strony, politycznego procesu „włączania w główny nurt” ideologii skrajnie prawicowych (*mainstreaming of the far-right*)³¹, a z drugiej strony, związanej z tym, głębszej i ogólnospołecznej dynamiki procesów tzw. normalizacji (*normalization*) szerszej wyobraźni nieliberalnej, polegającej na rekontekstualizacji i zakotwiczeniu antypluralistycznego i wykluczającego myślenia w wielu obszarach domeny publicznej³².

26

Valentin Behr, 2023: 22–39; Ramona Coman, Valentin Behr & Jan Beyer, 2021: 1–4.

27

Michał Krzyżanowski & Per Ledin, 2017: 566–581.

28

Maria Rae, 2021: 1117–1132.

29

Natalia Krzyżanowska & Michał Krzyżanowski, 2018: 612–618; Michał Krzyżanowski, 2012: 111–126, 2013: 101–133, 135–148; Michał Krzyżanowski, Anna Triandafyllidou & Ruth Wodak, 2018: 1–14; Michał Krzyżanowski & Per Ledin, 2017; Ruth Wodak & Michał Krzyżanowski, 2017.

30

Michał Krzyżanowski, 2018a, 2018b: 97–117, 2020a, 2020b; Michał Krzyżanowski & Mats Ekström, 2022: 719–729; Michał Krzyżanowski & Natalia Krzyżanowska, 2022; Michał Krzyżanowski, Mattias Ekman, Per-Erik Nilsson, Mattias Gardell & Christian Christensen, 2021: 3–15.

31

Aurelian Mondon & Aaron Winter, 2020; Pontus Odmalm & Eve Hepburn, 2017; Jens Rydgren & Sara van der Meiden, 2019.

32

Aristotle Kallis, 2013: 221–246, 2021: 3–22; Michał Krzyżanowski, 2018a, 2020a, 2020b.

33
Michał Krzyżanowski,
2018a, 2020a, 2020b.

34
Michał Krzyżanowski,
2014: 345–365.

35
Ruth Wodak, 2021.

36
Michał Krzyżanowski,
2018b: 79.

Zwłaszcza kwestię normalizacji należy postrzegać jako część dłuższego i ciągłego procesu, opierającego się na różnych strategicznych „przesunięciach dyskursywnych” (*discursive shifts*)³³, które najpierw są wprowadzane, następnie utrwalane, a ostatecznie normalizowane zgodnie ze strategiami polityki, mediów i innych wpływowych aktorów publicznych. W konsekwencji logika ta często tworzy powtarzające się uwarunkowania dla jeszcze głębszych praktyk wykluczenia, nie tylko retorycznego, ale także fizycznego lub systemowego, które są tym samym „prelegitymizowane”³⁴ poprzez konstruowanie „atmosfery podsycania”³⁵ prowadzącej do stygmatyzacji i dyskryminacji jednostek i grup społecznych pośpiesznie uznawanych za „innych”. Analiza „przesunięć dyskursywnych” pozwala ponadto określić, jak i kiedy dyskursy publiczne są upolityczniane i/oraz mediatyzowane³⁶, w tym dla neoliberalnych celów. Pozwala ona także zbadać, w jaki sposób dyskursy wykluczające prawie zawsze tworzą swoisty efekt kuli śnieżnej i ostatecznie nabierają prędkości, która pozwala im skutecznie prelegitymizować coraz silniejsze przejawy dyskryminacji i wykluczenia w szerszym społeczeństwie.

37
Bob Jessop, 2012: 5–36,
2015: 95–112; Michał
Krzyżanowski, 2019;
Charles Taylor, 2003.

38
Ruth Levitas, 2014.

39
Zygmunt Bauman, 2017.

40
Michał Krzyżanowski
et al., 2023.

Niezależnie od kontekstu, w jakim te procesy zachodzą, „przesunięcia dyskursywne” w dużym stopniu opierają się także na konstrukcji społecznych imaginariów³⁷. W ich obrębie często nieprawdziwe i nierealistyczne reprezentacje i wizje natywistycznego „ja/my” lub, w szczególności, wyobrazonego „innego” (wewnątrz/zewnątrz) danej społeczności, mogą zostać wyartykułowane i ostatecznie zmobilizowane, w tym także do celów politycznych. W dłuższej perspektywie mogą one także zostać utrwalone i znormalizowane, stając się w ten sposób stabilnymi elementami neoliberalnych dyskursów publicznych legitymizujących szerszą politykę wykluczenia. Co najważniejsze, sposoby myślenia kluczowe dla takowych dyskursów łączą elementy realne i nierealne³⁸ oraz mniej lub bardziej obiektywne fakty i procesy w rzeczywistości społecznej z wyimaginowanymi, a nawet utopijnymi wizjami tego, jak społeczeństwo rzekomo funkcjonowało w przeszłości („retrotopia”)³⁹, czy jak mogłoby lub powinno funkcjonować w neoliberalnej „nowej normalności”⁴⁰ lub przyszłości. Obejmuje to wizje tego, czym jest społeczeństwo jako *demos*, ale także to, jak powinny być zorganizowane i artykułowane relacje między jego członkami (mężczyźni/kobiety, większość/mniejszości itp.). Wizje te wspiera

strategia „pedagogii publicznej” (*public pedagogy*)⁴¹, która pozwala aktorom politycznym i innym kontrolować ideologicznie działania społeczne za pośrednictwem kontroli publicznych imaginariów.

Przedstawioną wyżej logikę dyskursu należy rozpatrywać w szerszym kontekście różnych typów „zmiany dyskursywnej”⁴², czyli transnarodowej dynamiki dyskursu definiującej trajektorie i strategię dyskursów publicznych w różnych kontekstach⁴³. Chociaż różne typy takowej dynamiki można uznać za definiujące dla współczesnego dyskursu publicznego, jedną z najistotniejszych jest tzw. rosnąca konceptualizacja dyskursu (*increasing conceptualization of discourse*)⁴⁴. Ta ostatnia pierwotnie pojawiła się jako przejaw neoliberalnej ekonomizacji społeczeństwa i domeny publicznej⁴⁵, a ostatecznie została przejęta także przez nieliberalną politykę i ideologie, w tym skrajnej prawicy⁴⁶. Dynamika ta obejmuje różne równoległe procesy: z jednej strony pociąga za sobą stopniową zmianę punktu ciężkości lub orientacji dyskursu, oddalając go od reprezentacji aktorów i grup społecznych w kierunku coraz bardziej abstrakcyjnych idei i koncepcji. Z drugiej strony, proces ten pozwala na stopniowo coraz częstsze przedstawianie procesów i problemów społecznych nie z punktu widzenia ich głównych aktorów – zwłaszcza tych odpowiedzialnych za zmiany, które mogłyby być postrzegane jako negatywne dla społeczeństwa – ale z perspektywy rekontekstualizowanych bezrefleksyjnie abstrakcyjnych konceptów, często bez konkretnego znaczenia dla zachodzących zmian (tzw. *buzzwords*, zob. np. kluczowe neoliberalne koncepty, takie jak konkurencyjność, regeneracja, umiejętności).

Przyjęcie tego typu strategii, w szczególności przez skrajną prawicę, może w dużej mierze być potraktowane jako poniekąd naturalne, ponieważ szersze antyliberalne debaty ideologiczne (takie jak np. wspomniane już „wojny kulturowe”) bardzo często sprowadzają się właśnie do zmagania ściśle konceptualnych i bardzo często są realizacją toposu⁴⁷ „definicji i interpretacji nazw”⁴⁸, gdzie nacisk jest kładziony na współzawodnictwo różnych definicji, a nie na konkretne działania w sferze polityki i regulacji. Co jednak istotne, takie nieliberalne przejście logiki konceptualnej pociąga za sobą szereg dalszych dynamik dyskursywnych. Pierwszą z nich jest proces wytwarzania „dyskursu granicznego” (*borderline discourse*)⁴⁹ – początkowo

⁴¹ Philip Graham & Harry P. Dugmore, 2022: 819–832.

⁴² Norman Fairclough, 1992.

⁴³ Michał Krzyżanowski, 2013b.

⁴⁴ Michał Krzyżanowski, 2016: 308–321.

⁴⁵ Bob Jessop, 2014.

⁴⁶ Michał Krzyżanowski, 2019; Michał Krzyżanowski & Natalia Krzyżanowska, 2022: 805–822.

⁴⁷ *Topos* (l. mnoga *topoi*) to greckie określenie kategorii analitycznej, często używane w analizie retorycznej, narracyjnej lub dyskursu, w celu określenia konkretnego schematu/ramy argumentacji stosowanej przez mówców/autorów. Więcej szczegółów można znaleźć np. w: Michał Krzyżanowski, 2010.

⁴⁸ Martin Reisigl & Ruth Wodak, 2001.

⁴⁹ Michał Krzyżanowski & Per Ledin, 2017: 566–581.

szczególnie szeroko rozpowszechnianego przez współpracujące ze skrajną prawicą tzw. społeczeństwo i media nieobywatelskie, a dopiero później wkraczającego do mediów i debat politycznych głównego nurtu – którego celem jest normalizacja nieobywatelskich (*uncivil*) i często antyspołecznych, nieoliberalnych ideologii pod przykrywką powszechnie, społecznie i politycznie, akceptowalnych idei i roszczeń. Taka konstrukcja dyskursu granicznego okazała się kluczowa na przykład w procesie normalizacji szerszej polityki wykluczenia, legitymizowanej poprzez przededefiniowanie takich społecznie akceptowanych ideologiczno-dyskursywnych ram, jak racjonalizm, religia, wartości humanistyczne itp.⁵⁰. Produkcję dyskursu granicznego umożliwiają jednak także dalsze strategie, w tym „dyskursów zastępczych” (*proxy discourses*)⁵¹, które pozwalają na opracowanie różnych ram, albo w ich sąsiedztwie, albo przez skojarzenie, czyli jako „implikatury publiczne” (*public implicatures*)⁵². Ma to często miejsce na przykład w przypadku dyskusji łączących przestępczość z imigracją/wielokulturowością – istotnych w wielu krajach europejskich – gdzie argumenty na temat ich związku utrzymują się w wyobraźni publicznej, nawet jeśli związek ten nie jest już explicite podkreślany językowo (kiedy mówi się już np. tylko o „przestępczości”, a nie wspomina już „imigracji/wielokulturowości”).

50

Michał Krzyżanowski,
2020b: 431–448.

51

Hugo Ekström, Michał
Krzyżanowski & David
Johnson, 2023.

52

Hugo Ekström, Michał
Krzyżanowski & David
Johnson, 2023.

Pojęcie rodziny w dyskursie europejskiej skrajnej prawicy: analiza dyskursywno-konceptualna

Poniżej skupiamy się analitycznie na dyskursie nieoliberalnej polityki skrajnej prawicy, gdzie jako empiryczny przykład prześledzimy idee i sposoby myślenia powiązane z szerszą koncepcją rodziny i jej różnymi siostrzanymi konceptami. Pokazujemy, jak, zwłaszcza te drugie – w naszym przypadku w szczególności pojęcia: „równość szans mężczyzn i kobiet”, „prawa kobiet”, a nawet „przeciwdziałanie dyskryminacji” – zostają strategicznie przededefiniowane w celu ich ponownej rekontekstualizacji w silnie konserwatywnej wizji rodziny, praw kobiet i równości płci. Jak argumentujemy, znaczenia owe zostają odwrócone, aby – paradoksalnie – wespół z pozornie stabilne i jednolite rozumienie rodziny jako heteronormatywnej i nuklearnej, jak jest to silnie i konsekwentnie podkreślane w neokonserwatywnym

dyskursie nieliberalnym. Stąd też w przedstawionej niżej analizie wybraliśmy dyskursy, które pociągają za sobą różne re/definicje rodziny w strategiach partyjnych i politycznych, szczególnie zaś w tych używanych w politycznych dokumentach programowych (tj. programach partyjnych). Analizujemy je, aby pokazać, jak pojęciowe odwrócenie węzłowej koncepcji rodziny – a zwłaszcza jej kluczowych koncepcji siostrzanych – nie tylko umacnia hegemoniczne rozumienie rodziny jako heteronormatywnej, ale także pozwala skrajnej prawicy tym samym normalizować różne dalsze wykluczające dyskursy, pojęcia i poglądy.

Jak argumentujemy, pojęcie rodziny zasługuje na szczególną uwagę, gdyż w ostatnim czasie stało się ono jednym z najczęściej używanych w polityce skrajnie prawicowej, do tego stopnia, że zostało nawet centralnym punktem jej sukcesu wyborczego w wielu krajach (zob. np. Włochy i sukces tzw. Braterstwa Włoch – *Fratelli d'Italia*, FdI – pod wodzą aktualnej premier Georgii Meloni)⁵³. Pojęcie rodziny stosowane jest także szerzej w wyobraźni nieliberalnej, stając się często punktem wyjścia do narracji publicznych dotyczących (równości) płci, praw reprodukcyjnych kobiet, równości szans kobiet i mężczyzn, praktyk rodzicielskich, antykoncepcji itp., które jakże często są celem nieliberalnych działań ideologicznych, zwłaszcza skrajnej prawicy⁵⁴. Rzeczywiście, jak pokazujemy, znaczenie wszystkich tych koncepcji i idei często ulegało dynamicznym zmianom – zwłaszcza poprzez odwracanie ich znaczeń na nieliberalny i głęboko konserwatywny katalog wartości. Proces ten miał jednak na celu nadanie *de facto* silnie tradycyjnemu znaczeniu rodziny aurę nowoczesnego podejścia, zwłaszcza poprzez użycie progresywnych i społecznie akceptowanych, liberalno-demokratycznych haseł/konceptów, działających jednak jedynie jako zasłona dla wciąż dalece konserwatywnych idei i znaczeń.

Biorąc pod uwagę, że koncepcja rodziny jest jednym z najbardziej złożonych pojęć w naukach społecznych, jej nieliberalne uproszczenia, faworyzujące ustalone (konserwatywne) rozumienie rodziny – jakie przedstawiamy niżej – należy postrzegać jako celowe i strategiczne. Pozwalają one m.in. odrzucić współczesną wizję rodziny jako podlegającej zmianom zachodzącym w czasie i wraz z ewoluującym biegiem życia jej członków, a także w ramach dynamiki szerszego

53

Joseph Cerrone, 2022; Alessia Donà 2022: 775–794; Claudia Torrisi, 2022.

54

Weronika Grzebalska & Andrea Pető, 2018: 164–172; Michaela Köttig, Renate Bitzan & Andrea Pető, red., 2017; Natalia Krzyżanowska, 2012, 2014: 142–166, 202: 563–590.

55
Mirosława Marody &
Anna Giza-Poleszczuk,
2018.

56
Gerard Delanty, 2018.

57
Ulrich Beck & Elisa-
beth Beck-Gernsheim,
2002.

58
Joanna Mizielińska &
Agata Stasińska, 2018:
983–1001.

59
Jenny Gunnarson-
Payne, 2015: 107–122;
Zeynep B. Gürtin &
Charlotte Faircloth,
eds., 2020.

60
Ann Oakley, 1972, 1974;
Claudia Goldin, 2014:
1091–1119.

61
O szczegółach rozwoju
FPÖ i jego kluczowych
założeń ideologicz-
nych zob. w: Michał
Krzyżanowski & Ruth
Wodak, 2009; Walter
Manoschek, 2002: 3–17;
Anton Pelinka, 1990,
1993, 2005, 2017.

społeczeństwa i zmian społecznych⁵⁵. Dlatego też rodzina jako pojęcie – i jako oznaczenie pewnej wspólnoty, intymności, zespołu praktyk i wspólnej odpowiedzialności⁵⁶ – może podlegać procesom ideologicznego zawłaszczania, co ułatwia również jej nieliberalne zawłaszczenie. To ostatnie pozwala nie tylko ignorować, ale wręcz otwarcie krytykować wiele współczesnych form rodziny, wysuwając na pierwszy plan rodzinę heteroseksualną i nuklearną⁵⁷, a negując jednocześnie wielość współczesnych jej form, w tym między innymi rodziny osób tej samej płci czy osób transpłciowych⁵⁸ lub rodziny oparte na reprodukcji wspomaganiej⁵⁹, które często są celem nieliberalnych ataków. Dodatkowo, skoro rodzina jako taka jest także obszarem, w którym ma miejsce socjalizacja, nie tylko do ról, ale także do nierówności płci⁶⁰, koncepcje rodziny są tym samym szczególnie podatne na upolitycznienie, co uwidoczniło się szczególnie właśnie w skrajnie prawicowym dyskursie nieliberalnym, skupiającym się na implikowanej stabilności rodziny i pojęciowej dynamice pojęć ściśle powiązanych z jej tradycjonalistyczno-konserwatywną, tj. nuklearno-heteroseksualną wizją.

Kontekst

W przedstawionej analizie przyglądamy się dyskursowi o rodzinie w Austriackiej Partii Wolności (*Freiheitliche Partei Österreichs*, FPÖ) obecnej na scenie politycznej od lat 40. XX wieku. Katalog ideologiczny FPÖ nieustannie oscyluje wokół idei i konceptów ściśle natywistycznych, choć i te ulegały pewnej zmianie na przestrzeni lat⁶¹. FPÖ znalazła się w centrum uwagi międzynarodowej pod koniec lat 80. i w latach 90., kiedy pod przywództwem Jörga Haidera doprowadziła – w obszarze austriackiego dyskursu publicznego i życia społeczno-politycznego – do zogniskowania debaty publicznej na polityce antyimigracyjnej i pronacjonalistycznej (np. poprzez ich słynny strategicznie ambiwalentny slogan „Najpierw Austria” użyty w referendum dotyczącym uchodźców i imigracji w Austrii w roku 1992). Partia była tym samym jednym z prekursorów natywistycznej polityki w szerszym spektrum partii skrajnie prawicowych, które w kolejnych latach – a szczególnie po 2010 r. – zaczęły budować swój sukces zwłaszcza na krytyce liberalnej demokracji i otwartej walce

z wielokulturowością. W rezultacie, pod koniec lat 90. FPÖ cieszyła się sporym poparciem społecznym. Weszła nawet w skład rządu federalnego jako partner koalicyjny konserwatywnej Austriackiej Partii Ludowej (ÖVP), co w 2000 r. doprowadziło do wielu reperkusji politycznych o charakterze zarówno krajowym, jak i międzynarodowym, w tym na poziomie UE.

Biorąc pod uwagę najwyraźniej powszechną niezdolność FPÖ (jak i, *nota bene*, innych partii skrajnie prawicowych) do długofalowego utrzymywania się w koalicjach rządowych⁶², od początku XXI wieku partia ta była częścią wielu austriackich rządów (zwłaszcza w ramach powtarzających się koalicji z ludowymi konserwatystami w latach 2000–2005 i 2017–2019). Większość czasu spędziła jednak w ostatnich latach w opozycji. Będąc u władzy, FPÖ silnie propagowała swoją politykę skupioną na dość szeroko rozpowszechnionym wśród europejskiej skrajnej prawicy paradoksalnym połączeniu neoliberalnej prywatyzacji sektora publicznego z jednoczesną rekontekstualizacją „proletariackich” (quasi socjaldemokratycznych) haseł, legitymizującą jej nacjonalistyczną wizję państwa opiekuńczego (*welfare chauvinism*)⁶³. Propagowała ona także, paradoksalnie, swoje podejście antyestablishmentowe (pomimo własnej obecności w koalicjach rządowych) oraz coraz wyraźniej używała haseł ksenofobicznych, w tym zwłaszcza islamofobicznych⁶⁴. Choć w ostatnim czasie FPÖ pozostawała poza rządem, pod obecnym przywództwem Herberta Kickla od 2021 r. ponownie udało jej się stopniowo odbudować swoją bazę, a sondaże na początku 2024 r. wskazywały nawet na jej około 30% społeczne poparcie⁶⁵.

Metodologia: Analiza dyskursywno-konceptualna

Biorąc pod uwagę teoretyczne i analityczne zogniskowanie na konceptualnym charakterze analizowanego dyskursu, w przedstawionej analizie wykorzystano „analizę dyskursywno-konceptualną” (*discourse-conceptual analysis*, lub DCA)⁶⁶, która łączy w sobie kluczowe założenia „podejścia dyskursywno-historycznego” w krytycznej analizie dyskursu⁶⁷, oraz „historię konceptualną” (znaną też jako historyczna semantyka pojęć lub *Begriffsgeschichte*) Reinharta Kosellecka⁶⁸

62

Reinhard Heinisch,
2003: 91–130.

63

Philip Rathgeb, 2021:
635–660.

64

Bernhard Forchtner,
Michał Krzyżanowski
& Ruth Wodak, 2013:
205–228.

65

„Austria–National
Parliament Voting
Intention,” 2024.

66

Michał Krzyżanowski,
2010, 2016, 2019.

67

Michał Krzyżanowski,
2010; Martin Reisigl,
2018: 44–59.

68

Reinhard Koselleck,
1979, 2002.

69

Jan Iversen, 2003: 60–69, 2011: 65–88; Hagen Schulz-Forberg, 2013a, 2013b, 2020.

i jego kluczowych zwolenników⁶⁹. DCA była już wcześniej szeroko wykorzystywana w analizach neoliberalnego dyskursu skrajnej prawicy (np. w austriackiej FPÖ⁷⁰, ale także w polskiej partii Prawo i Sprawiedliwość, PiS)⁷¹ czy w przypadku kluczowych projektów ideologicznych (jak np. brexit) skrajnej prawicy⁷².

70

Michał Krzyżanowski, 2013a.

DCA kieruje się typową wielopoziomową analizą dyskursywno-histeryczną⁷³. W tym przypadku na początku zwykle przeprowadza się wstępną analizę tematyczną (*entry-level analysis*), aby zmapować tekstowo-semantyczne aspekty treści dyskursu (i opracować odpowiednio „tematy dyskursu” w znaczeniu *discourse topics*). Następnie przeprowadzana jest tzw. analiza dogłębna (*in-depth analysis*), która zawiera różnorodne dyskursywne strategie obejmujące, przede wszystkim, różne ramy argumentacyjne (podsumowane za pomocą różnych toposów). Na przecięciu tych poziomów, ale przede wszystkim na bazie analizy dogłębnej, kluczowym celem jest poznanie głównych argumentów dyskursu wokół pojęcia rodziny. Prowadzi to do empirycznego ukształtowania tzw. pola semantycznego (*semantic field*) pojęcia, czyli kumulatywnej mapy powiązań tematyczno-argumentacyjnych, które powstają w procesie tworzenia relacji pomiędzy pojęciem podstawowym (*key concept*) oraz jego pojęciami siostrzanymi (*sister concepts*), pozwalającymi rozwinąć i doprecyzować poboczne znaczenia pojęcia podstawowego.

71

Michał Krzyżanowski & Natalia Krzyżanowska, 2022.

72

Michał Krzyżanowski, 2019.

73

Michał Krzyżanowski, 2010, rozdz. 2.

Analiza

Podejście FPÖ do konceptualizacji rodziny, a także do szerszych kwestii relacji między płciami, konstruowane w obszarze siostrzanych koncepcji pojęcia rodziny, pozostaje w ostatnich latach mniej więcej niezmiennie i lokuje się w ramach szerszych, skrajnie prawicowych i etnonacjonalistycznych założeniach programowych partii⁷⁴. Wśród nich znalazły się definicje rodziny jako takiej, konstruowane za pomocą ściśle heteronormatywnych koncepcji partnerstwa, dopełnionych krytyką homoseksualizmu i związków osób tej samej płci. Jednocześnie na pierwszy plan (choć w wielu przypadkach raczej pobieżnie) wysuwane były też kwestie rodziny w kontekście polityki międzygeneracyjnej, opieki społecznej i wsparcia dla osób starszych,

74

Carina Klammer & Judith Goetz, 2017: 79–93.

będących ważnym segmentem elektoratu FPÖ. W ostatnich latach katalog ten został jednak poszerzony o ideę praw kobiet, często podporządkowaną szerszej koncepcji równości płci, która, jak wykazywano wcześniej⁷⁵, od dawna jest w centrum uwagi FPÖ, ponieważ wspiera jej retorykę antywielokulturową, a zwłaszcza islamofobiczną. Retoryka ta opiera się na argumentach oscylujących wokół koncepcji islamu jako religii, która promuje lekceważenie praw kobiet, tłamszonych zwłaszcza takimi praktykami, jak noszenie chust itp.

⁷⁵ Michał Krzyżanowski, 2013a.

Obecny program FPÖ obowiązuje z pewnymi modyfikacjami od 2011 r.⁷⁶. Co ciekawe, choć *de facto* podlegał on ewolucji, przedstawiany jest jako przykład niezmienniej stabilności konserwatywnych poglądów partii, zwłaszcza w obszarach, w których pojęcie rodziny jest często łączone z autoprezentacją partii jako narodowo-konserwatywnej (określającej siebie jako *Heimatspartei*, a więc „partia ojczyzniana”). Rzeczywiście, w całym dokumencie programowym FPÖ identyfikuje się jako „społeczna partia ojczyzniana” (*die soziale Heimatspartei*) i powtarza się to na każdej stronie. Dodatkowo na pierwszej stronie widnieje także informacja, że „serce” FPÖ „bije na czerwono-biało-czerwono” (*Unser Herz schlägt rot-weiss-rot*), co nawiązuje do – często używanej w materiałach prasowych czy promocyjnych partii – kółców austriackiej czerwono-biało-czerwonej flagi narodowej.

⁷⁶ Szczegółowe informacje można znaleźć w programie FPÖ, 2023. Należy zauważyć, że FPÖ ma tendencję do wykorzystywania też (poza swoim programem) różnych dokumentów programowych jako wskazówek dla swoich polityków i funkcjonariuszy partyjnych w zakresie wdrażania programu i jego kluczowych punktów. Należy do nich na przykład tzw. podręcznik polityki wolnościowej (*Handbuch Freiheitlicher Politik*, HFP), który analizowano już uprzednio; zob.: Michał Krzyżanowski, 2013a.

Odniesienia do rodziny jako koncepcji pojawiają się po raz pierwszy na stronie 3 programu, gdzie zaprezentowano 10-punktową listę „Kluczowych punktów wolnościowej polityki” (*Leitsätze freiheitlicher Politik*). W punkcie 4. mowa jest konkretnie o rodzinie przy jednoczesnym podaniu jej definicji jako konstruktu heteronormatywnego, nieodzownie łączonego z posiadaniem dzieci, a także nawiązującego do roli rodziny jako konstrukt z gruntu wielopokoleniowego. W szczególności argumentuje się, że:

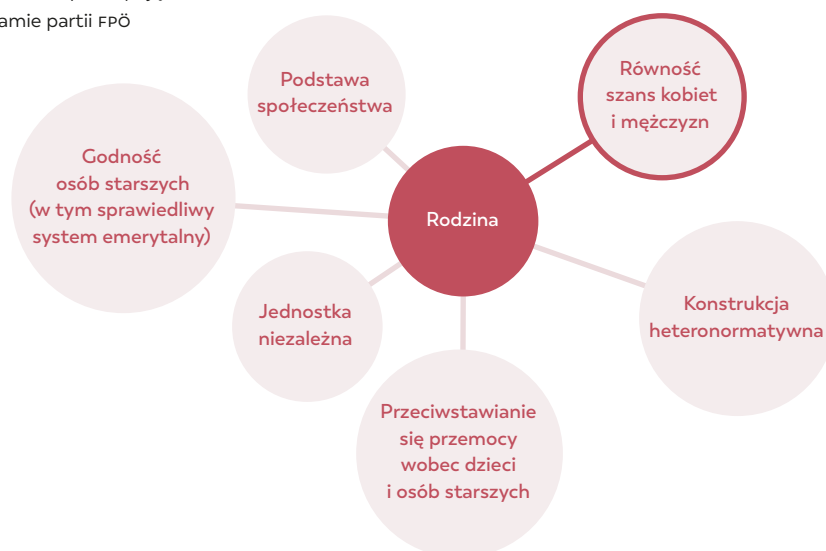
4. Rodzina, jako partnerstwo mężczyzny i kobiety mających wspólne dzieci, jest naturalnym rdzeniem spajającym funkcjonujące społeczeństwo, które dzięki solidarności pokoleń stanowi podstawę zrównoważonego rozwoju⁷⁷.

⁷⁷ Program FPÖ, s. 3.

Przedstawione wyżej idee są następnie rozwijane/uszczegóławiane w Części 4. Programu – odpowiadającej punktowi 4. wstępnego zarysu „punktów kluczowych” – poświęconej „Rodzinie i pokoleniom” (*Familie und Generationen*) i zajmującej łącznie 1,5 strony.

Na początek zarysowują się tam dwa toposy, będące podstawą argumentacji: „topos rodziny jako podstawy społeczeństwa” oraz „topos rodziny jako konstruktu heteronormatywnego” (zob. rys. 1, gdzie przedstawiono kluczowe toposy i pojęcia użyte w analizowanym dokumencie w odniesieniu do pola semantycznego „rodziny”). Ten drugi podkreślany jest już na wstępie, gdy wielokrotnie przywoływana jest definicja rodziny jako „partnerstwa mężczyzny i kobiety”. Prowadzi to ostatecznie do stwierdzenia (w piątym akapicie tej sekcji), że FPÖ otwarcie odrzuca „odrębną instytucję prawną zajmującą się związkami osób tej samej płci”, skutecznie budując w ten sposób esencjalistyczny argument heteronormatywny (i w pewnym stopniu anty-homonormatywny). Co więcej, dotychczasowe i zarazem powracające zogniskowanie na „dzieciach” zostaje przesunięte dalej, tak aby móc argumentować, że „tylko partnerstwa między mężczyznami i kobietami zapewniają naszemu społeczeństwu bogactwo dzieci”.

Rysunek 1 Pole semantyczne pojęcia rodziny w programie partii FPÖ

Tym samym, „dzieci” służą jako koncepcja poprzedzająca legitymizację ściśle heteronormatywnej wizji rodziny, co pozwala na odrzucenie związków homoseksualnych – jako „zubażających naród” – z jednej strony, i na usankcjonowanie wartości heteronormatywnych związków partnerskich lub małżeństw, jako „naturalnej” drogi wspierania narodu, z drugiej.

Symptomatycznie dla programowej i dyskursywnej ambiwalencji partii, w części poświęconej rodzinie pojawia się także dość paradoksalna dyskusja i faktycznie redefinicja „równości szans kobiet i mężczyzn” (zob. rys. 1; dzieje się to w ramach zestawu argumentów związanych z „toposem równości płci”). FPÖ argumentuje tam, że jest „zaangażowana” w równość płci, a także określa, gdzie ta równość powinna być widoczna (tj. we „wzajemnym szacunku” i „godziwych dochodach”). O ile jednak dwa początkowe fragmenty dyskusji na temat relacji płci dotyczą tych czysto deklaracyjnych i ogólnych stwierdzeń, o tyle już w trzecim akapicie tego rozdziału zaobserwować można głębszą redefinicję (i tym samym odwrócenie znaczenia) równości szans, a w szczególności ich ewentualnej realizacji:

Stanowczo odrzucamy preferencyjne traktowanie płci w celu przewyciężenia faktycznej lub domniemanej dyskryminacji. Nierówności statystyczne spowodowane różnymi czynnikami nie mogą zostać wyrównane poprzez wyrządzanie krzywdy pojedynczym osobom. Dlatego sprzeciwiamy się jakimkolwiek regulacjom dotyczącym kwot lub tzw. włączaniu kwestii płci w nurt główny polityki (*gender mainstreaming*)⁷⁸.

78

Program FPÖ, s. 8.

Mamy tu do czynienia ze swoistym odwróceniem znaczeń, w którym z jednej strony deklaruje się, że równość płci jest wartością, a z drugiej konstruuje się jej znaczenie jako naturalne i pozytywne zróżnicowanie, którego zniwelowanie będzie krzywdzące dla niektórych jednostek. Preferencje tych jednostek, które obecnie czerpią profity z (patriarchalnego) porządku społecznego, są więc widziane jako pierwotne i o wiele ważniejsze niż faktyczne (lub nawet jedynie domniemane) nieuprzywilejowanie innych jednostek (kobiet). Nierówność społeczna związana z płcią nie jest więc jakkolwiek przesłanką do modyfikacji czy kreowania prorównościowej polityki społecznej.

Przedstawione argumenty stają się jeszcze bardziej oczywiste, gdy z jednej strony FPÖ wygłasza dalsze deklaratywne oświadczenia, a z drugiej odrzuca wszelkie faktyczne działania, które wprowadzałyby lub egzekwowały parytet płci w szerszym społeczeństwie, jak ma to miejsce w przypadku otwarcie odrzucanego *gender mainstreaming*. Co ważne, dowody na istnienie nierówności płci w społeczeństwie są zdecydowanie trywializowane i lekceważone poprzez odwoływanie się do „nierówności statystycznych” i sugerowanie jednocześnie, że problem może *de facto* nie istnieć i być jedynie przypadkiem błędnego wyobrażenia czy interpretacji itp. Realizowana jest tu dyskursywna strategia „niedookreślenia” (*indetermination*)⁷⁹, która pozwala na skuteczne „rozmycie” problemu poprzez niedookreślenie jego różnych aspektów. FPÖ argumentuje zatem, że potencjalne nierówności płci „spowodowane są różnymi czynnikami”, w związku z czym nie można także zastosować żadnych konkretnych rozwiązań (takich jak np. wspomniane *gender mainstreaming* czy parytet płci) w celu wyeliminowania problemu czy jego źródła.

79

Theo van Leeuwen,
2008.

Pozostała część dyskusji w programie FPÖ poświęcona jest nominalnie dwóm tematom – opiece nad dziećmi (tu krystalizuje się rola kobiet) i nad osobami starszymi w kontekście międzypokoleniowych kontaktów rodzinnych oraz tematowi przemocy i dyskryminacji ze względu na wiek. Ten ostatni problem zdaje się wynikać ze struktury demograficznej wyborców FPÖ, co znajduje swoje odbicie również w części dyskusji zatytułowanej „Rodzina i pokolenia”. FPÖ stylizuje się tam na partię „antydyskryminacyjną”, co jednak – ze względu na otwarcie eksponowane antypluralistyczne stanowisko tej partii – wydaje się dość wątpliwe i stanowi wyraźny przypadek zamierzonej, „wkalkulowanej ambiwalencji”⁸⁰. Jak się jednak w końcu dowiadujemy, wspomniana antydyskryminacja jest dodatkowo odwrócona konceptualnie i przedstawiana głównie jako akt walki z dyskryminacją rodzin heteroseksualnych. Przypomina to szersze ramy argumentacji, znane np. z „rasizmu przeciw białej większości” (*anti-white racism*), gdzie to (historyczna) dominująca większość przedstawiana jest paradoksalnie jako zagrożona przez postulaty mniejszości (w tym wypadku seksualnych)⁸¹. To samo odnosi się również do kilku argumentów przemawiających za różnymi postulatami dotyczącymi państwa opiekuńczego (tradycyjnego elementu polityki FPÖ i jej autoprezentacji

80

Ruth Wodak, 2003.

81

Kurt Sengul, 2021.

jako partii społecznej/socjalnej itp.). Komunikując pozornie proopiekuńcze i proinkluzyjne stanowisko FPÖ, postulaty te jawią się jako zbiór bezpodstawnych przeciwieństw, zwłaszcza wobec zwykle natywistycznego stanowiska tej partii w zakresie „ograniczonego państwa opiekuńczego” (*welfare chauvinism*). Stanowią zarazem, i znów paradoksalnie, punkt wyjścia dla dalszych argumentów popierających jednocześnie neoliberalną pre-legitymizację – mówi się wprost o „korporacyjnym i prywatnym planowaniu emerytalnym”⁸², a więc jawnie popiera się działania nakierowane na zabezpieczenie raczej interesów korporacyjnych/biznesowych, aniżeli społecznych/socjalnych.

82
Program FPÖ, s. 9.

Wnioski

Nasza analiza jest próbą wykazania, że odwracanie znaczeń jako strategia polityczno-dyskursywna wymaga szczególnej uwagi oraz rozwoju nie tylko teorii, ale i procedur badawczych. Dzieje się tak nie tylko ze względu na wszechobecność odwracania znaczeń, ale i na ich często kluczową rolę we współczesnej normalizacji myślenia anty- i postdemokratycznego⁸³. Jak pokazują nasze rozważania, odwrócenie znaczeń jest również złożoną strategią, pozwalającą publicznym zwolennikom nieliberalizmu – w tym przede wszystkim skrajnej prawicy – na wykorzystanie w swoim dyskursie różnorodnych koncepcji, które w swej genezie są liberalno-demokratyczne i/lub nawet egalitarne, choć w badanym dyskursie otwarcie nadaje im się wyraźnie nieliberalne i quasi-tradycjonalistyczne, a także konserwatywne znaczenia. Jak próbowaliśmy pokazać, koncepcje i znaczenia rzadko przechodzą proces odwracania znaczeń w izolacji – często wpływa on na szersze lub dłuższe łańcuchy i konstelacje pojęciowe. W ten sposób nie tylko pojęcia główne i centralne (w naszym przypadku „rodzina”), ale także – a może zwłaszcza – ich kluczowe pojęcia siostrzane, zyskują nowe, nieliberalne znaczenia, stopniowo nadając szerszemu polu semantycznemu nowe konotacje. Pozwala to zwolennikom stanowiska nieliberalnego na odwrócenie znaczeń nie tylko pojedynczych pojęć, ale także, w praktyce, szerszych pól semantycznych kluczowych pojęć społecznych i politycznych, a tym samym szerszych obszarów wyobraźni społecznej.

83
Michał Krzyżanowski et al., 2023; Marlene Laruelle, 2022.

Strategiczny charakter procesu odwracania znaczeń, podkreślany w naszej analizie, jest tutaj szczególnie istotny. Jak pokazaliśmy, stanowisko nieliberalne jest poddawane rekontekstualizacji (w naszym przypadku przez skrajną prawicę) w celu zastosowania na nowo zdefiniowanych koncepcji z powodów wyraźnie politycznych i ideologicznych, a przede wszystkim w celu skolonizowania wyobraźni społecznej i politycznej nowymi nieliberalnymi znaczeniami konceptów postrzeganych jako społecznie istotne. Dlatego też, jak wykazano, kluczowe pojęcia są często używane w przenośni lub nominalnie, a jednocześnie instrumentalizowane jako punkty wyjścia do kwestionowania i przeciwstawiania się wielu dalszym pojęciom i ideom, które nie pasują do nieliberalnego (w tym skrajnie prawicowego) katalogu polityczno-ideologicznego. W naszym przypadku powtarzające się dyskursywne skupienie się m.in. na prawach kobiet, związkach osób tej samej płci itp., jest podkreślane w dyskursach nieliberalnych, aby *de facto* móc krytykować te kwestie i odrzucać ich liberalno-demokratyczne znaczenia.

Dzieje się to, jak wykazano, przy użyciu (przynajmniej początkowo i nominalnie) pojęć kojarzonych z myśleniem liberalno-demokratycznym, a co za tym idzie – za pomocą strategii, która nie tylko je redefiniuje, ale przez to także skutecznie umożliwia ich przejście przez ideologie nieliberalne. Stwarza to wiele wyzwań, jeśli chodzi o możliwości krytycznej dekonstrukcji i analizy lub ewentualnego odwrócenia tego procesu. Mianowicie, biorąc pod uwagę, że dyskurs, o którym mowa, w dalszym ciągu krąży wokół pojęć rozpoznawalnych i powszechnie akceptowalnych, odwracanie znaczeń *de facto* pozwala na akceptowanie i normalizację nowych, nieliberalnych znaczeń pod przykrywką akceptowalnych idei. W konsekwencji utrudnia to dekonstrukcję nieliberalnego odwracania znaczeń, które w rzeczywistości przejmuje kontrolę nad (dawnym) językiem liberalnej demokracji i jej idei/wartości. Jednocześnie coraz bardziej utrudnia to przywrócenie liberalno-demokratycznego katalogu znaczeń w szerszej przestrzeni i wyobraźni społecznej, normalizując nieliberalizm i jego antydemokratyczne, czy nawet antyspołeczne, hasła i założenia.

Bibliografia

- Parcu, P.L. & Brogi, E. (2021). Introduction to Research Handbook on EU Media Law and Policy: Understanding the EU Approach to Media Law and Policy. The Scope of the Handbook and a Presentation of the Contributions, w: *Research Handbook on EU Media Law and Policy* (pp. 2). Edward Elgar Publishing Limited.
- Powers, E. (2017). My News Feed is Filtered? *Digital Journalism*, 5(10). DOI:10.1080/21670811.2017.1286943.
- Seipp, T.J., Helberger, N., de Vreese, C. H. & Ausloos, J. (2023). Dealing with opinion power in the platform world: Why we really have to rethink media concentration law. *Digital Journalism*, 11(8), 1542–1567; <https://doi.org/10.1080/21670811.2022.2161924>
- Tambini, D. (2001). *Revolution, Communication and Reform*. Institute for Public Policy Research.
- Valcke, P. (2011). Looking For the User in Media Pluralism Regulation: Unravelling the Traditional Diversity Chain and Recent Trends of User Empowerment in European Media Regulation, *Journal of Information Policy*, 1, 287.
- Van Dijck, J., Poell, T. & De Waal, M. (2018). *The Platform Society: Public Values in an Online World*, Oxford University Press.
- Zeybek, B., (2021). The DSA and the risk-based approach to content regulation: Are we being pulled into more advanced automation?, DSA Observatory; <https://dsa-observatory.eu/2021/10/01/the-dsa-and-the-risk-based-approach-to-content-regulation-are-we-being-pulled-into-more-advanced-automation/>
- Zuiderveen Borgesius, F.J., Möller, J., Kruike-meier, S., Ó Fathaigh, R., Irion, K., Dobber, T., Bodo, B., & de Vreese, C. (2018). Online Political Microtargeting: Promises and Threats for Democracy. *Utrecht Law Review*, 14, 82–96. <https://doi.org/10.18352/ulr.420>

**ODWRACANIE ZNACZEŃ W WYOBRAŹNI NIELIBERALNEJ:
ANALIZA DYSKURSYWNO-KONCEPTUALNA / MICHAŁ KRZYŻANOWSKI,
NATALIA KRZYŻANOWSKA**

- „Austria–National Parliament Voting Intention,” 2024, in *Politico–Poll of Polls*; www.politico.eu/europe-poll-of-polls/austria/
- Bauman Z., *Retrotopia*, 2017 (Cambridge, UK: Polity Press).
- Beck U. & Beck-Gernsheim E., 2002, *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences* (London: Sage).
- Behr V., 2023, „Towards a Transnational and Social History of Anti-Liberalism. Insights from the Trajectory of Ryszard Legutko,” *European Politics and Society* 24, no. 1: 22–39.
- Bernstein B., 1990, *Strategies of Pedagogic Discourse* (London: Routledge).
- Cerrone J., 2022, „Italian Far-Right Discourse in the 2022 Election Campaign,” *Illiberalism Blog*, October 6; <https://www.illiberalism.org/italian-far-right-discourse-in-the-2022-election-campaign>
- Coman R., Behr V. & Beyer J., 2021, „The Shaping Power of Anti-Liberal Ideas,” *European Politics and Society* 24, no. 1: 1–4.
- Delanty G., 2018, *Community* (London: Routledge).

- Donà A., 2022, „The Rise of the Radical Right in Italy: The Case of Fratelli d'Italia,” *Journal of Modern Italian Studies* 27, no. 5: 775–794.
- Ekström H., Krzyżanowski M. & Johnson D., 2023, „Saying ‘Criminality,’ Meaning ‘Immigration’? Proxy Discourses and Public Implications in the Normalisation of the Politics of Exclusion,” *Critical Discourse Studies*; <https://doi.org/10.1080/17405904.2023.2282506>.
- Engenius G. & Rydgren J., 2019, „Frames of Nostalgia and Belonging: The Resurgence of Ethno Nationalism in Sweden,” *European Societies* 21, no. 4: 503–602.
- Engel J. & Wodak R., 2014, „Calculated Ambivalence and Holocaust Denial in Austria,” in *Analysing Fascist Discourse*, eds. John R. Richardson & Ruth Wodak (London: Routledge): 73–96.
- Fairclough N., 1992, *Discourse and Social Change* (Cambridge, UK: Polity Press).
- Forchtner B., Krzyżanowski M., & Wodak R., 2013, „Mediatization, Right-Wing Populism and Political Campaigning: The Case of the Austrian Freedom Party,” in *Media Talk and Political Elections in Europe and America*, eds. Mats Ekström and Andrew Tolson (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan): 205–228.
- Fowler R., Hodge B., Kress G. & Trew T., 1979, *Language and Control* (London: Routledge & Keegan Paul).
- Goldin C., 2014, „A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter,” *American Economic Review* 104, no. 4: 1091–1119.
- Graham P. & Dugmore H. P., 2022, „Public Pedagogies in Post-Literate cultures,” *Discourse & Society* 33, no. 6: 819–832.
- Grzebalska W. & Pető A., 2018, „The Gendered Modus Operandi of the Illiberal Transformation in Hungary and Poland,” *Women's Studies International Forum* 68: 164–172;
- Gunnarson-Payne J., 2015, „Reproduction in Transition: Cross-Border Egg Donation, Biodesirability and New Reproductive Subjectivities on the European Fertility Market,” *Gender, Place & Culture* 22, no. 1: 107–122.
- Gürtin Z. B. & Faircloth Ch., eds., 2020, *Conceiving Contemporary Parenthood: Imagining, Achieving and Accounting for Parenthood in New Family Forms* (London: Routledge).
- Heinisch R., 2003, „Success in Opposition–Failure in Government: Exploring the Performance of the Austrian Freedom Party and other European Right-Wing Populist Parties in Public Office,” *West European Politics* 26, no. 3: 91–130; <https://audycje.tokfm.pl/podcast/145466,-Manifestacja-odwrocenia-znaczen>
- Ifversen J., 2003, „Text, Discourse, Concept: Approaches to Textual Analysis,” *Kontur* 7: 60–69; https://kontur.au.dk/fileadmin/www.kontur.au.dk/OLD_ISSUES/pdf/kontur_07/jan_ifversen.pdf
- Ifversen J., 2011, „About Key Concepts and How to Study Them,” *Contributions to the History of Concepts* 6, no. 1: 65–88.
- Jessop B., 2012, „Understanding the ‘Economization’ of Social Formations,” w *The Marketization of Society* (Bremen: University of Bremen): 5–36.
- Jessop B., 2015, „Crisis Construal in the North Atlantic Financial Crisis and the Eurozone Crisis,” *Competition & Change* 19, no. 2: 95–112.
- Jordheim H., 2021, „Conceptual History,” in *Bloomsbury History: Theory & Method* (London: Bloomsbury Academic); DOI: 10.5040/9781350970878.066.

- Kallis A., 2013, „Far-Right ‘Contagion’ or a Failing ‘Mainstream’? How Dangerous Ideas Cross Borders and Blur Boundaries,” *Democracy & Security* 9, no. 3 (2013): 221–246.
- Kallis A., 2021, „‘Counter-Spurt’ but Not ‘De-Civilization’: Fascism, (Un)civility, Taboo, and the ‘Civilizing process;’” *Journal of Political Ideologies* 26, no. 1: 3–22.
- Klammer C. & Goetz J., 2017, „Between German Nationalism and Anti-Muslim Racism: Representations of Gender in the Freedom Party of Austria (FPÖ),” in *Gender and Far Right Politics in Europe*, red. Michaela Köttig, Renate Bitzan & Andrea Pető (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan): 79–93.
- Klemperer V., 2006, *The Language of the Third Reich* (London: Continuum).
- Koselleck R., 1979, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp).
- Koselleck R., 2002, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press).
- Koselleck R., 2006, „Crisis,” *Journal of the History of Ideas*, 67: 2: 357–400.
- Köttig M., Bitzan R. & Pető A., red., 2017, *Gender and Far Right Politics in Europe* (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan).
- Krygier M., Czarnota A. & Sadurski W., red., 2022, *Anti-Constitutional Populism* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).
- Krzyżanowska N., 2012, *Kobiety w (polskiej) sferze publicznej* (Toruń: Wydawnictwo A. Marszałek).
- Krzyżanowska N., 2014, „Konstruowanie macierzyństwa jako kwestii społecznej na przykładzie dyskursów polskiej sfery publicznej,” *Kultura i Edukacja* 4, no. 104: 142–166.
- Krzyżanowska N., 2020, „The Commodification of Motherhood: Normalisation of Consumerism in Mediated Discourse on Mothering,” *Social Semiotics* 30, no. 4: 563–590.
- Krzyżanowska M. & Krzyżanowski M., 2018, „‘Crisis’ and Migration in Poland: Discursive Shifts, Anti-Pluralism and the Politicisation of Exclusion,” *Sociology* 52, no. 3: 612–618.
- Krzyżanowski M., 2010, *The Discursive Construction of European Identities* (Frankfurt am Main: Peter Lang).
- Krzyżanowski M., 2012, „Right-Wing Populism, Opportunism and Political Catholicism: On Recent Rhetorics and Political Communication of Polish PiS (Law and Justice) Party,” in *Populismus: Herausforderung oder Gefahr für die Demokratie?* red. Anton Pelinka and Birgit Haller (Vienna: New Academic Press): 111–126.
- Krzyżanowski M., 2013a, „From Anti-Immigration and Nationalist Revisionism to Islamophobia: Continuities and Shifts in Recent Discourses and Patterns of Political Communication of the Freedom Party of Austria (FPÖ),” in *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, red. Ruth Wodak, Brigitte Mral & Majid KhosraviNik (London: Bloomsbury Academic,): 135–148.
- Krzyżanowski M., 2013b, „Policy, Policy Communication and Discursive Shifts,” in *Analysing Genres in Political Communication*, red. Piotr Cap and Urszula Okulska (Amsterdam: John Benjamins): 101–133.
- Krzyżanowski M., 2014, „Values, Imaginaries and Templates of Journalistic Practice: A Critical Discourse Analysis,” *Social Semiotics* 24, no. 3: 345–365.

- Krzyżanowski M., 2016, „Recontextualization of Neoliberalism and the Increasingly Conceptual Nature of Discourse,” *Discourse & Society* 27, no. 3: 308–321.
- Krzyżanowski M., 2018a, „Discursive Shifts in Ethno-Nationalist Politics: On Politicisation and Mediatisation of ‘Refugee Crisis’ in Poland,” *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 16: 1–2: 76–96;
- Krzyżanowski M., 2018b, „‘We Are a Small Country that Has Done Enormously Lot’: The ‘Refugee Crisis’ & the Hybrid Discourse of Politicising Immigration in Sweden,” *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 16, nos. 1–2: 97–117.
- Krzyżanowski M., 2019, „‘Brexit’ and the Imaginary of ‘Crisis’: A Discourse-Conceptual Analysis of European News Media,” *Critical Discourse Studies* 16, no. 2: 465–490.
- Krzyżanowski M., 2020a, „Discursive Shifts and the Normalisation of Racism: Imaginaries of Immigration, Moral Panics and the Discourse of Contemporary Right-Wing Populism,” *Social Semiotics* 30: 4: 503–527.
- Krzyżanowski M., 2020b, „Normalization and the Discursive Construction of ‘New’ Norms and ‘New’ Normality: Discourse in/and the Paradoxes of Populism and Neoliberalism,” *Social Semiotics* 30:4: 431–448;
- Krzyżanowski M., Ekman M., Nilsson P-E., Gardell M. & Christensen Ch., 2021, „Un-Civility, Racism and Populism: Discourses and Interactive Practices of Anti- & Post-Democratic Communication,” *Nordicom Review* 42: 3–15.
- Krzyżanowski M. & Ekström M., 2022, „The Normalization of Far-Right Populism and Nativist Authoritarianism: Discursive Practices in Media, Journalism and the wider Public Sphere/s,” *Discourse & Society* 33, no. 6: 719–729.
- Krzyżanowski M. & Krzyżanowska N., 2022, „Narrating the ‘New Normal’ or Pre-Legitimising Media Control? COVID-19 and the Discursive Shifts in the Far-Right Imaginary of ‘Crisis’ as a Normalisation Strategy,” *Discourse & Society* 33: 6: 805–818.
- Krzyżanowski M. & Ledin P., 2017, „Uncivility on the Web: Populism in/and the Borderline Discourses of Exclusion,” *Journal of Language & Politics* 16, no. 4: 566–581.
- Krzyżanowski M., Triandafyllidou A. & Wodak R., 2009, „Introduction,” in *The European Public Sphere and the Media: Europe in Crisis*, red. Anna Triandafyllidou, Michał Krzyżanowski & Ruth Wodak (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan), 1–12.
- Krzyżanowski M., Triandafyllidou A. & Wodak R., 2018, „The Politicisation and Mediatisation of the ‘Refugee Crisis’ in Europe,” *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 16, nos. 1–2: 1–14;
- Krzyżanowski M. & Wodak R., 2009, *The Politics of Exclusion: Debating Migration in Austria* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers).
- Krzyżanowski M., Wodak R., Bradby H., Gardell M., Kallis A., Krzyżanowska N., Mudde C. & Rydgren J., 2023, „Discourses and Practices of the ‘New Normal’: Towards an Interdisciplinary Research Agenda on Crisis and the Normalization of Anti- and Post-Democratic Action,” *Journal of Language & Politics*, 22: 4: 415–437.
- Kubik J., 2024, „Illiberalism as Culture,” in *The Oxford Handbook of Illiberalism*, red. Marlene Laruelle (Oxford: Oxford University Press); <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197639108.013.4>
- Laruelle M., 2022, „Illiberalism: A Conceptual Introduction,” *East European Politics* 38, no. 2 (June): 303. DOI: 10.1080/21599165.2022.2037079

- Levitas R., 2014, *Utopia as Method*, (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan).
- Manoschek W., 2002, „FPÖ, ÖVP and Austria's Nazi Past,” in *The Hider Phenomenon in Austria*, red. Ruth Wodak and Anton Pelinka (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers): 3–17.
- Marody M. & Giza-Poleszczuk A., 2018, *Transformations of Social Bonds: The Outline of the Theory of Social Change* (Frankfurt: Peter Lang).
- Meillet A., 1912, „L'évolution des formes grammaticales,” *Scientia (Rivista di Scienza)* 12, no. 6: 384–400.
- Mizelińska J. & Stasińska A., 2018, „Beyond the Western Gaze: Families of Choice in Poland,” *Sexualities* 21, no. 7: 983–1001.
- Mondon A. & Winter A. Z., 2020, *Reactionary Democracy* (London: Verso).
- Mudde C., 2019, *The Far-Right Today* (Cambridge, UK: Polity Press).
- Newth G. & Scopelliti A., 2023, „Common Sense, Populism, and Reactionary Politics on Twitter,” *Party Politics* (online first 2023); <https://doi.org/10.1177/13540688231224319>
- Oakley A., 1972, *Sex, Gender, and Society* (London: Routledge).
- Oakley A., 1974, *The Sociology of Housework* (New York: Pantheon Books).
- Odmalm P. & Hepburn E., red., 2017, *The European Mainstream and the Populist Radical Right* (London: Routledge).
- Orwell G., 1984, 1949 (London: Secker & Warburg).
- Ost D., 2024, „Letter from Poland: Undoing the country's authoritarian experiment,” *The Nation*, January 30; <https://www.thenation.com/article/world/letter-from-poland>
- Pelinka A., 1990, *Zur österreichischen Identität: Zwischen deutscher Vereinigung und Mitteleuropa*, (Vienna: Ueberreuter).
- Pelinka A., 1993, *Die Kleine Koalition. SPÖ-FPÖ 1983–1986* (Vienna: Böhlau).
- Pelinka A., 2005, *Vom Glanz und Elend der Parteien: Struktur- und Funktionswandel des österreichischen Parteiensystems* (Innsbruck: Studien Verlag).
- Pelinka A., 2017, „How Austrian Politics Went from Over-Stability to Unpredictability,” *World Politics Review*; <https://www.worldpoliticsreview.com/how-austrian-politics-went-from-over-stability-to-unpredictability>
- Phelan S., 2014, *Neoliberalism, Media and the Political* (Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan).
- Phelan S., 2023, „Seven Theses about the So-Called Culture War(s)—or Some Fragmentary Notes on 'Cancel Culture,’” *Cultural Studies*; <https://doi.org/10.1080/09502386.2023.2199309>
- Polak E., 2018, „Zacieranie granic i rozmywanie znaczeń jako jedna z tendencji współczesnych przemian cywilizacyjnych,” *Annales UMCS* 25: 1: 25–38.
- Program FPÖ, 2023; <https://www.fpoe.at/en/themen/parteiprogramm/parteiprogramm-englisch>
- Rae M., 2021, „Hyperpartisan News: Rethinking the Media for Populist Politics,” *New Media & Society* 23, no. 5: 1117–1132.
- Rathgeb P., 2021, „Makers against Takers: The Socio-Economic Ideology and Policy of the Austrian Freedom Party,” *West European Politics* 44, no. 3: 635–660.

- Reisigl M., 2018, „The Discourse-Historical Approach,” in *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, eds. John Richardson and John Flowerdew (London: Routledge): 44–59.
- Reisigl M. & Wodak R., 2001, *Discourse and Discrimination* (London, UK: Routledge).
- Rychard A., 2023, „Manifestacja Odwracania Znaczeń,” *Poranek TOK FM*, September 8, 2023.
- Rydgren J., 2017, „Radical Right-Wing Parties in Europe. What’s Populism Got to Do with It?” *Journal of Language and Politics* 16, no. 4: 485–496.
- Rydgren J. & van Der Meiden S., 2019, „The Radical Right and the End of Swedish Exceptionalism,” *European Political Science* 21, no. 4: 439–455.
- Sadurski W., 2022, *A Pandemic of Populists* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).
- Schulz-Forberg H., 2013a, „The Spatial and Temporal Layers of Global History: A Reflection on Global Conceptual History through Expanding Reinhart Koselleck’s Zeitschichten into global spaces,” *Historical Social Research* 38, 3: 40–58.
- Schulz-Forberg H., 2013b, *Zero Hours: Conceptual Insecurities and New Beginnings in the Interwar Period* (Brussels: PIE-Peter Lang).
- Schulz-Forberg H., 2022, „Crisis and Continuity: Robert Marjolin, Transnational Policy-Making and Neoliberalism, 1930s–1970s,” in *Rethinking European Integration History in Light of Capitalism*, red. Aurélie D.Andry, Emmanuel Mourlon-Druol, Haakon A. Ikonomou & Quentin Jouan (London: Routledge): 679–702.
- Sengul K., 2021, „‘It’s OK to Be White’: The Discursive Construction of Victimhood, ‘Anti-White Racism’ and Calculated Ambivalence in Australia,” *Critical Discourse Studies* 19, 6: 593–609.
- Steinmetz W., red., 2012, *Political Languages in the Age of Extremes* (Oxford: Oxford University Press).
- Steinmetz W. & Freeden M., 2017, „Introduction—Conceptual History: Challenges, Conundrums, Complexities,” in *Conceptual History in the European Space*, red. Willibald Steinmetz, Michael Freeden, Juan Fernandez-Sebastian (Oxford: Berghahn Books): 1–46.
- Taylor Ch., 2023, *Modern Social Imaginaries* (Durham, NC: Duke University Press).
- Titley G., 2020, *Is Free Speech Racist?* (Cambridge, UK: Polity Press).
- Torrici C., 2022, „The Anti-Women Agenda of the Woman Set to Be the Next Italian Prime Minister,” *Open Democracy* (news site), September 26; <https://www.opendemocracy.net/en/5050/giorgia-meloni-far-right-brothers-of-italy-election-prime-minister-racism-gender>
- van Leeuwen T., 2008, *Discourse and Practice* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).
- Wodak R., 1996, *Disorders of Discourse* (London: Longman).
- Wodak R., 2003, „Populist Discourses: The Rhetoric of Exclusion in Written Genres,” *Document Design* 4, 2: 132–148.
- Wodak R., 2021, *The Politics of Fear: Shameless Normalisation of Far-Right Discourse* (London: Sage).
- Wodak R. & Krzyżanowski M., eds., 2017, *Right-Wing Populism in Europe & USA: Contesting Politics & Discourse beyond ‘Orbanism’ and ‘Trumpism’* (Amsterdam: John Benjamins, *Journal of Language & Politics* special issue 16, no. 4).